

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

Даовлатова Ф.М., Жамиштова Б.Ж., Ташматова Н.К.

**БАТКЕН АЙМАГЫНДАГЫ ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНЫН
ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Даовлатова Ф.М., Жамиштова Б.Ж., Ташматова Н.К.

**ЭТИМОЛОГИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ
БАТКЕНСКОГО РЕГИОНА**

F.M. Daovlatova, B.J. Jamshutova, N.K. Tashmatova

**ETIMOLOGY OF GEOGRAPHICAL NAMES
OF THE BATKEN REGION**

УДК: 80/81

Бул макалада Баткен аймагындагы жер-суу аталыштары этимологиялык жактан чечмеленет. Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн негизинде элдин географиялык жайгашуусун жана анын өзгөрүү тарыхы мезгилдик өзгөрүүсү тили жана мезгилге карай анык өзгөрүүсү, маданияты, жашоо образы жана алардын доорго карай өзгөрүүсү көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет. Ар бир жер-суу аталышы кандайдыр бир мезгилди өз ичине камтыган тарыхый көрүнүш, элдик чыгармачылык, баа жеткис руханий кенчтин бир түрү, зор маалыматтык булак. Атоосуз бизди курчап турган чөйрөбүздү биле албайбыз. Аларды бир системага салып изилдөө топонимика илиминин негизги багыты болуп саналат. Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы иликтенет. Түштүк Кыргызстанда башка тилдерден келген жер-суу аталыштары арбын. Себеби, тажик, өзбек, казак жалпы эле түрк тилдерине тиешелүү болгон тилдерде жана иран тилдеринде кездеше турган, бул элдердин коңшулаш аймакта жашагандыгынан, чарбачылык турмушунун жакындыгынан жана тарыхый өнүгүш жалпылыгы менен шартталган.

Негизги сөздөр: *этимология, жер-суу аталыштары, компонент, топонимика, топонимдер, апеллятив, географиялык терминдер, семантикалык, формант, топонимикалык сөздүк.*

В данной статье рассматривается анализ с этимологической стороны географических названий. На основе научных исследований географических названий лежит история населения в народе и их изменения, обогащения, а также изменение культуры и образ жизни народа на разных периодах. Каждое географическое название – это историческое явление, своего рода бесценное духовное сокровище, великий источник информации. Без имени мы не можем знать окружающий мир. Изучение их в системе является основным направлением науки топонимики, которая учит географические названия - топонимика, изучение их происхождения, развития и современного состояния. На юге Кыргызстана очень много названий местности, заимствованных из других языков. Это связано с тем, что на протяжении многих лет кыргызы жили в тесной взаимосвязи сотрудничества с такими тюркскими народами как узбеки, таджики, поэтому многие топонимы в этимологическом плане близки с названиями географических названий с этими народами.

Ключевые слова: *этимология, топонимы, компонент, топонимика, топонимы, наименование, географические термины, семантический, формантный, топонимический словарь.*

In this article work considers the names of Batken region and their interpretation by etymology. The science toponymic studies the geographical names, their origin developments current stats well as explains the lexical, semantic meaning etimological grammatical structure and phonetic features. Each geographical name is a historical phenomenon, a kind of priceless spiritual treasure, a great

source of information. Without a name, we cannot know the world around us. Studying them in the system is the main direction of the science of toponymy, which teaches geographical names - toponymy, the study of their origin, development and modern condition. There are many toponymical words which me from other languages in South Kyrgyzstan. Because Tajik and Uzbeknations speakin general with Turkish language. That means that they are neighbors and their comities on economic and historical overwiners are same.

Key words: etymology, toponyms, component, toponymy, toponyms, name, geographical terms, semantic, formant, toponymic dictionary.

Киришүү. Бүт жер бетинин, кургактыктын же суу мейкиндиктерин албайлы, аты аталбаган эч бир предмет көрүнүш жок. Тактап айтсак, географиялык чөйрөнүн бардык объектилери: тоо кыркалары, өрөөндөрү, суулары, капчыгайлары, жарлар, булактар ж.б. энчилүү аттары бар. Андан тышкары материктер, деңиздер, шаарлар ж.б. өзүнчө аталышка ээ болуп саналат. Аталыштардын кээ бирлери жаралышы боюнча узак убакытты, кылымдарды өз ичине камтыйт, кээ бири жаңыдан пайда болгон, атоолордун аты туура айтылбай башка формасына өтүп кеткен учурлар да кездешет. Алыска барбай эле өзүбүздүн туулуп-өскөн жерибизде мааниси жана келип чыгышы менен айырмаланган көптөгөн жер-суу аттары бар: айыл-кыштактар, талаалар, кокту-колоттор, дарыялар, булактар, жайлоолор, конуштар ж.б. аталыштарды атоого болот.

Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы изилденет. Ошондой эле топонимдердин лексикалык курамы, семантикалык мааниси, этимологиясы, грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Географиялык аталыштарды жыйноо, окуп үйрөнүү, аларды системалаштыруу жана жазылышын жөнгө салуу, алгачкы аталыштарын өзгөрүү себептерин ачуу-топонимиканын маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Географиялык аталыштардын мааниси. Аталыштардын жаралышы, коомдун калыптануусуна жараша, жашоо абалына жана маданий өнүгүү шарттарынын деңгээлине карата, жаралып өзгөрүп жашап келет. Азыркы мезгилде аталыштарды атоонун эки түрдүү жолдору бар:

- табигый предметтерге жана көрүнүштөргө

карата;

- расмий түрдө (атайын атоо берүү). Мында табигый көрүнүштөргө карата келип чыккан аталыштар атайын ат берүү түрүндө атоолорго караганда көп жана мазмуну жагынан ар түркүн болуп, өз ичине узак мезгилди камтыйт. Айрым бир учурларда табигый көрүнүштөргө негиз болуп коюлган аталыштын физикалык-географиялык белгиси таптакыр жок болуп кетип, анын аты сакталып калган учурлар кездешип жүрөт. Мисалы, Саздак, Камыш, Талды-Булак, Үч-Терек, Көл, Булак-Саз ж.б. аталыштар. Саз же саздакдуу деп аталган жерде саздын суусу, андагы өсүмдүктөрү, жаныбарлардын эч кандай белгиси калбаса да саз деп айтылып жүрөт. Талды-Булак, Үч-Терек аталып жүргөн аталыштардын, ошол жерде турган талдын да булактын, теректин гана сакталып калгандыгын көрсөтөт. Атуул бүтүндөй шаарлар да жок болуп, урандыларга айланып, ал жерде жашаган калктын иштеткен буюмдары, үйлөрү, имараттары эске алынып же археологиялык иштерди жүргүзүүдө такталып, казуу иштерин жүргүзүүнүн объектисине айланып калган учурлар бар.

Дарыялар узундуктарына жана куймаларына жараша аталыштарын бир нече жолу өзгөрүп кетет. Мисалы, Орто Азиядагы эң чоң дарыя – Сыр-Дарыя, Нарын дарыясы менен Кара-Дарыя кошулгандан кийин, суу Сыр-Дарыя аталып, ушул аты менен дүйнөлүк мааниге ээ болот. Ал эми Нарын дарыясынын башаты Чоң-Нарын жана Кичи-Нарын суулары бир өзөн суусуна биригип аккандан кийин Нарын суусу аталып, ага бир нече өзөн суулары, дарыяларынын суулары менен толукталып келип Кара-Дарыяга кошулат. Кара-Дарыяга, Тар дарыясына жана Кара-Кулжа сууларынын кошулушунан пайда болот. Өзөндөгү дарыялардын канчалык жолду басып өтүү менен чоң жана кичине куйма суулары, кошулгандыгына карабастан, башталышындагы өз аталышын өзгөртүп, жаңы аталыштарга өтүп кеткендигин айтсак болот. Тоолордун аталышында да өзүнө таандык мисалдарды келтирип кетсек болот. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан алардын аталыштары көбүнчө ошол өрөөн, жайлоо, аталыштары аталып, анан экинчи маанидеги объектилердин же кубулуштардын (мисалы, үңкүр, сай, таштак, жар, кыр, сырт, тилке ж.б.) көрүнүштөрү менен аталып калган.

Жер-суу аталыштары этнонимдердин, же элдердин, уруулардын жердеген аймактарына карата ошол жер адамдын атына, уруунун атына аталып аталыштарды толуктап келет. Аталыш бир элдин же уруулардын аты аталып жүрүп, ошол жерде аталып кала берет. Мисалы, бөрү,

төөлөс, кесек, кашкары, бугу ж.б.

Расмий атоо коомдук турмуштун өнүп-өсүү жагдайларын жана мамлекеттин саясатын аныктап турат. Расмий атоолор табигый көрүнүштөрдөн келип чыккан аталыштардай көпкө жашай алышбайт. Мамлекет тарабынан атоо берүү эмнеге байланыштуу экендигин, эмнеге негизделе тургандыгын көрсөтмө түрүндө болот. Мындай аталыштар көбүнчө көчөлөргө, жаңыдан пайда болгон айылдарга, шаарларга берилет. Жаңы аталыштарды берүү боюнча атайын өкмөттүк чечимдер чыгарылат. Мисалы, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин аттарын берүү, эрдик жасаган инсандардын аттарын берүү болуп саналат.

Баткен аймагынын башка тилдерден кирген топонимдер. Кыргызстандын түштүгүндө өзүбүз жашаган аймакта географиялык жана тарыхый факторго байланыштуу иран, тажик жана өзбек тилдеринен пайда болгон топонимдер көп жолугат. Баткен аймагында башка улуттардын өкүлдөрү көп убакыттан бери жердеп, жашап келе жаткандыктан жашаган жерлери өз тилинде аталып калган же башка тилден кирген жер-суу аталыштарын кездештиребиз. Географиялык жана тарыхый факторлорго байланыштуу иран, тажик жана өзбек тилдеринен пайда болгон топонимдер көп жолугат жана иштин максатына ылайык бул изилдөөдө биз ушул аспекти карайбыз.

Кыргызстандын, айрыкча анын түштүк аймагында иран жана тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп кездештирүүгө болот.

Андай топонимдер көбүнчө Ош жана Баткен областтарына тиешелүү болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн бир катар топонимдердин семантикалык маанисин топонимист Д.Исаев «Жер-суу аттарынын сыры», деген китебинде *Сары* деген сөздү айрым далилдер менен келтирген. *Шамалдай учуп баратат, Сары жел менен жарышып* (Токомбаев). **Сары суук, сары шамал** Ысык-Көлдө *чыйрыгып толкундар да майдаланат* (Султанов). Бул ыр саптарындагы сары сөзү катуу шамал же көпкө созулган, өтө шамал экендигин түшүнөбүз [1, 82-б.].

Адегенде фарсы тилинде сүйлөгөн калкы бар областтарда *сары* деген сөз курамында болгон топонимдер жөнүндө бир нече мисалдарды жолуктурууга болот. Аларга Сары-Булак, Сары-Камыш, Сары-Төр, Сары-Талаа ж.б. кирет.

Сары деген сөздү баарыбызга белгилүү өндү же түстүү билдирет деген ойдо болобуз. Бирок жер-суу аталыштарында жогоруда мисал келтиргендей *сары* сөздүн кошулуп жүргөндүгүн көрөбүз. Мисалы Сары-Булак бул аталышта булактын суусу сарыбы деген суроо болушу мүмкүн, андан Сары-Камыш камыштуу талаада *сары* сөзү, Сары-Талаа кеңири мейкиндикти ээлеген талаада *сары* сөзү кошулуп айтылып жүргөнүн баарыбызга белгилүү. Составында *сары* сөзү бар топонимдердин иран жана тажик тилдерине таандык болгон *сар* деген сөзгө *ы* тыбышы кошулуп, көпчүлүк учурда *сары* сөзү колдонулуп жүрөт. Эми Сары-Камыш (Саргамыш) топониминин маанисин алып карасак, мында сары сөзү сары түстү билдирбестен, аныктоочтук милдетти аткаргандыгын сөздөр далилдеп турат. Объектинин көптүгүн, молдугун, кенендигин же толтура экендигин көрсөтөт. Демек, Сары-Камыш (*Саргамыш*) сары түстөгү камыш эмес, камыштуу жер, камышы көп жер, камыш баскан жер дегенди билдирет.

Сары-Булак гидронимдерде да кездешүүчү бул *сары* сөзү булактын сары экендигин билдирбей анын *сарбулак* саздак же кара топурактуу жерден суусунун башка булактардан көптүгүн же ошол эле жерде бирнече булактардын бар болушу менен аныкталат.

Өрүкзар жана гүлзар сыяктуу сөздөрдөгү зар формантын да көптүктү же молдукту билдирүүчү ушул *сары* же *сар* (тажик тилинде *сер*) форманттары менен байланышта кароого туура келет. Мында кайсы учурда сөз башында келишин, кайсы учурда мүчөгө айланып, *зар* формасына өтүп кеткендигин белгилеп кетели. *Сары, сер* сөздөрү сөздүн башында айтылып, ал эми *зар* форманты сөздүн аягына туура келет. **Форманттар – сөз пайда кылуучу, бирок тилде өзүнчө колдонулбаган элемент.**

Зар жана *сары, сер* форманттары менен кошулган аталыштар, ал жердин гидронимби же лимнонимби, оронимдердин көптүктү, молдукту билдирүүчү форманттар болуп саналат.

Ошентип, бир катар топонимдер иран-тажик тилдерине таандык болгон *сар* деген сөзгө жана *сер* форматына байланышкан аталыштардын мааниси жагынан бирдей экендигин түшүндүрүүгө аракет жасалды. Төмөнкү топонимикалык сөздүктөрдү мисал катары келтиребиз.

Жогоруда белгилегендей, Түштүк-Батыш Тянь-Шанда иран тилинен келип чыккан топонимдер кездешет. Алар негизинен Баткен, Кадам-Жай, Лейлек райондорунда салыштырмалуу көп. Иран тилинен келип чыккан Келте-Булак, Санам-Булак, Бас-Мойнок, Баткен, Зардалы,

Догмон, Жопоя, Дашти-Колон, Роут ж.б. аталыштардын мааниси чечмеленген.

Жогорудагы топонимдердин мааниси тажик базасында да көрсөтүлгөн.

Алсак, келте – «кичине», дара – «кысылыш», зилзала – «жер титирөө», бас – «төмөн» маанилерин берет [6, 21-б.].

Дашт – «тегиз жер» же «туздук» маанисин берип калон сөзү менен чоң түздүк маанисин берет [5, 173-б.].

Роут – каптал жактагы капчыгай маанисин түшүндүрөт.

Селик – «сел агымынын нугу» – Селик (Кадам-Жай району),

Тогаб – «каптал капчыгайы» – Тагал (Лейлек району).

Хавз – «туруп калган көлмөк».

Топонимикалык сөздүк

Авгол (иран тилинде) – об/ав – суу, кыргызча көл, өрөөн, өзөн, суу, суулуу өрөөн) – Баткен областындагы Дара айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Андарак (тажик тилинде – дарактуу жер) – Баткен областынын Лейлек районундагы Сумбула айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Апкан (иран тилинде об – суу, кан жайлоо, суулуу жайлоо) – Баткен областынын Баткен районундагы Суу-Башы айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Абшыр (тажик тилинде аб – суу, шур – сүт, кыргызча сүттүү суу) – Ош областынын Ноокат районунун Кулатов айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Аустан – а) өлкөнүн аталышы, кандайдыр бир элдин, же уруунун жашоо чөйрөсү; б) «көптөгөн орундар», «ошол орун», «ошол өлкө» дегенди билдирет. Кадам-Жай районундагы ашуунун аталышы.

Баул – иран тилинде «кооз жер» дегенди түшүндүрөт. Лейлек районуна караштуу айыл. Баул айылы төрт тарабы тоо, арчалуу жайлоолорго бай жер.

Бант суусу фарсы тилинен которгондо «ыйык», «байланган», «ээленди» деген маанилерди билдирет. Кароол айылынын үстүндөгү арчалуу эки тоонун ортосунда булактан суу чыгып, таштардын арасынан жайылып, чоң арык болуп агат. Суусу абдан тунук жана муздак.

Исфана – Лейлек районунун борбору. Тажикче жана перече жылкы деген маанини билдирет. Бул аймак тоолуу, жылкыга жайлуу, кең жайыттуу келгендигинен жылкы малы көп каралган.

Кадам-жай – Баткен областынындагы район. Пайгамбардын кадам изи түшкөн жайы деп эл оозунда айтылып жүрөт.

Коросон – Лейлек районундагы айыл. Араб тилинен которгондо «төө жетелеген киши», «улама авлия» дегенди билдирет.

Сох (сух) – дарыянын аталышы жана орто кылымдарда ири соода борбору болгон. Алгачкы маалыматтарда бул топоним жөнүндө (худут ал – «ааламда») да жана Истахрий, Ибн хавкал Мукадийсийдин эмгектеринде жазылган. Бул сөздүн этимологиясы азыркыга чейин так анык эместиги айтылып жүрөт.

Шаймерден – Өзбекстандын Фергана районуна караштуу айыл, фарсы тилинде шах – падыша, марагон – жылан деп чечмеленет.

Чечме-Булак – Сох өрөөнүндөгү булак. Чечме – чашма, фарсы тилинен алынып, жер астынан чыккан суу деген маанини түшүндүрөт.

Адабияттар:

1. Исаев Д. Жер-сууаттарынын сыры. - Фрунзе: Мектеп, 1977.
2. Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими. - Бишкек, 2012.
3. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.
4. Кораев С. Географикномлармаъноси. - Ташкент: Узбекистан, 1978.
5. Мурзаев Э.М. Словарь местных географических терминов. - Москва, 1959.
6. Даовлатова Ф.М. Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы. - Ош, 2017